

В. Короленко

ДІТИ ПІДЗЕМЕЛЛЯ

В. Кераленко

ДІТИ ПІДЗЕМЛЯ

З повісті „У ПОГАНОМУ ТОВАРИСТВІ“

*Державне видавництво
ДІТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КИЇВ 1964*

Дивні легенди ходять про замок за містом. І вабить він хлопчиків, і лякає. Проте, що побачив і пережив тут один із них, розповідає ця повість: розповідає багато мудрого про людей, про складність їх долі, про перше гаряче почуття справедливості, яке пробуджується в маленького її героя.

З російської переклала
ОКСАНА ІВАНЕНКО

Малюнки С. ПОДЕРЕВ'ЯНСЬКОГО

Розділ I

ЗАМОК ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ

М

оя мати вмерла, коли мені було п'ять років. Батько, весь віддавшись своєму горю, ніби зовсім забув про моє існування. Інколи він пестив мою маленьку сестру і по-своєму піклувався про неї, тому що вона була схожа трохи на матір.

Я ж ріс, як дике деревце в полі,— ніхто особливо не турбувався про мене, але ніхто й не обмежував моєї волі.

Містечко, де ми жили, називалось Княже-Вено,

простіше, Княжгородок. Воно належало одному збіднілому гордовитому польському родові і нагадувало перше-ліпше з дрібних міст південно-західних губерній.

Якщо ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам насамперед впадає в очі тюрма — найкраща архітектурна краса міста. Саме містечко розляглося внизу над сонними пліснявими ставками, і до нього доводиться спускатися пологим шосе, загородженим заставою. Завжди заспаний солдат-інвалід ліниво підіймає шлагбаум¹, і — ви в місті, хоч відразу, може, й не помічаєте цього. Сірі паркані, пусири з купами різного мотлоху чергуються з підсліпуватими хатками, що аж повростали в землю. Далі широкий майдан, перерізаний у різних місцях темними ворітьми «заїжджих дворів». Казенні будинки наводять сум своїми білими стінами та казармено-рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинутий через вузьку річку, крече, здригаючись під колесами, і хитається, як старий дід. За мостом потяглася вулиця з магазинами, крамницями, крамничками, столами мінйайлів, що сидять під парасолями на тротуарах, та з ятками калачниць. Сморід, бруд, юрба дітей, що повзають у вуличному поросі. Але от ще хвилина, і — ви вже за містом. Тихо шепочуться берези над могилами кладовища та вітер хвилює хліб на ланах і дзвенить сумною, безупинною піснею в дротах придорожнього телеграфу.

Річка, через яку перекинутий згаданий міст, витікала з ставка і впадала в інший ставок. Отже, з півночі й півдня місто було оточене широкими водяними просторами й багнищами. Ставки щороку мілішали;

¹ Шлагбаум — перекладина на заставах міста, що перекриває проїзд або прохід.

заростали зеленню, а високі густі комиші хвилювалися, як море, на величезних болотах. Посередині одного з ставків був острів; на острові — старий напівзруйнований замок.

Я пам'ятаю, з яким страхом дивився я завжди на цей величний старезний будинок. Про нього ходили легенди й оповідання, одне від одного страшніші. Кажали, що острів насипано штучно руками полонених турків. «На кістках людських стоїть старе замчище», — переказували старожили. І моя дитяча налякана уява малювала під землею тисячі турецьких кістяків, що підтримують кістлявими руками острів з його високими пірамідальними тополями й старим замком. Через це, звичайно, замок здавався ще страшнішим, і навіть у ясні дні, коли, бувало, підбадьорені світлом та гомінкими голосами пташок, ми підходили до нього ближче, він часто наганяв на нас напади панічного жаху, — так страшно дивилися на нас чорні дірки давно повибиваних шибок; у порожніх залах носилося таємниче шарудіння: камінці й штукатурка, відриваючись, падали вниз, викликаючи голосну луну, і ми тікали, не оглядаючись, а за нами довго ще стояли грюкіт, і тупіт, і страшний регіт.

Колись старий замок був даровим притулком кожному бідакові без будь-яких обмежень. Все, що не знаходило собі місця в містечку, все, що вибивалося з колії, що втратило можливість з якихось причин платити хоча б мізерні жалюгідні гроші за покрівлю й куток на ніч і в негоду, — все це сунуло на острів і там серед руїн, що повсякчасно загрожували завалитись, прихияло свої бідолашні голівоньки, а за гостинність платило лише ризиком бути похованим під горами старого сміття. «Живе в замку» — це фраза, яку вживали у нас, коли хотіли сказати про

найгірші злидні. Старий замок привітно приймав і покривав тимчасово збіднілого писаря, і сирітливих бабусь, і безрідних бродяг.

Всі ці бідолахи роздирали нутро старовинного будинку, ламали стелі й підлоги, топили печі, щось варили, чимсь харчувалися.

Але раптом серед товариства, що тулилося під сивими руїнами, почалася незгода і виник жахливий переворот. Старий Януш, що був одним з дрібних службовців у останнього господаря замка, старезного графа, випросив собі щось подібне до звання управителя і відразу вимів цілу юрбу бездомних жебраків, що знайшли собі притулок по льохах та горищах напівзруйнованого замка. Кілька день на острові стояв такий галас, лунали такі зойки, що часом здавалося, чи не турки вирвалися з підземних темниць, щоб помститися гнобителям-панам. Януш залишив у замку тільки «добрих християн», себто католиків, і до того ж переважно колишню графську челядь або нащадків цієї челяді.

Кілька ночей після описаного перевороту на острові в місті було дуже неспокійно: гавкали собаки, рипіли двері будинків, і обивателі, раз у раз виходячи на вулицю, стукали палицями по парканах, даючи комусь знати, що вони не сплять.

Місто знало, що його вулицями в непогожій темряві дошової ночі блукають люди, яким голодно й холодно, які тремтять і мокнуть. І ніч, наче навмисне, спускалася на землю серед холодної зливи і відходила, лишаючи хмари, що низько бігли над землею. І вітер лютував серед негоди, хитаючи верхів'я дерев, грюкаючи віконницями і наспівуючи мені в моєму ліжку про десятки людей, позбавлених тепла та притулку.

Нещасні вигнанці не знайшли собі притулку в місті. Правда, згодом вони не тинялися вже вулицями вночі: казали, що вони відшукали собі притулок десь на горі, коло каплиці, але як вони примудрилися влаштуватися там — ніхто не міг достеменно сказати. Всі бачили тільки, як з того боку, з гір та ярів, що оточували каплицю, сходили в місто ранками найнеймовірніші і підозрілі постаті, які присмерком поверталися тим же шляхом. Серед цієї обірваної і темної юрби нещасливців були люди, які розумом і талантом могли б зробити честь вибраному товариству замка, але вони воліли піти в каплицю.

Найвизначнішою особою з цієї юрби голоти, що не вжилася в старому замку, був пан Тибурцій Драб, який, як вірним своїм військом, нині командував цією голотою і образ якого живо відбився в моїй дитячій уяві. У зовнішності його не було нічого аристократичного: на зріст він був високий, ніби сутулий, і з великими, виразними рисами обличчя; коротке, злегка руде волосся стирчало на всі боки; низький лоб, трохи висунута наперед нижня щелепа; велика рухливість м'язів обличчя надавала його фізіономії щось мавпяче; але очі, що виблискували з-під насунутих брів, дивилися якимось уперто й похмуро; в них світилися, разом з лукавством, гостра проникливість, енергія та неабиякий розум. В той час, як обличчя кумедно викривлялося, очі зберігали завжди лише один вираз, і мені, дитині, моторошно було дивитися на блазенство цієї дивної людини.

Таємниця походження пана Тибурція спричинилася до того, що він навіть в околицях нашого містечка вславився як чаклун.

Напевне, він сам від широкого серця сміявся з людських дурачків, але коли його закликали поворожити,

він не відмовлявся і, замість заклинань, промовляв уривки з творів Тіта Лівія¹.

Були у пана Тибурція і діти — чи свої, чи чужі, ніхто не міг пояснити; але він їх привіз звідкілясь, і вони жили разом з ним на горі, коло каплиці, в підземеллі. Хлопчикові було років сім, дівчинці — три роки. Хлопчик на ім'я Валек, високий, тонкий, чорнявий, похмуро вештався інколи по містечку без усякого діла, заклавши руки в кишені і кидаючи погляди,

¹ Тіт Лівій — староримський письменник.

що бентежили калачниць. Дівчинку бачили один чи два рази на руках пана Тибурція, а потім вона кудись зникла і де була — ніхто цього не знав.

Про гору біля каплиці, пориту могилами, йшла погана слава. На старому кладовищі осінніми ночами спалахували сині вогники, а в каплиці сичі кричали так пронизливо й голосно, що від крику клятого птаха навіть у небоязкого коваля стискалося серце.

Розділ II

Я ТА МІЙ БАТЬКО

З того часу, як померла моя мати і похмуре обличчя батька стало ще похмурішим, мене зовсім зрідка бачили вдома. Пізніми літніми вечорами я крадькома біг по саду, як молоде вовченя, уникаючи зустрічі з батьком, відчиняв з допомогою особливого приладу своє вікно, напівзакрите густою зеленню бузку, і тихо лягав у ліжко.

Якщо в сусідній кімнаті маленька сестричка ще не спала в своїй колисці, я підходив до неї, і ми тихо голубили один одного та гралися, намагаючись не потривожити сну буркотливої старої няньки. А вдосвіта, коли в домі ще всі спали, я вже прокладав росяний слід по густій, високій траві саду, перелазив через паркан і йшов до ставка, де на мене чекали вже з вудочками такі ж шибеники-приятелі, або йшов до млина, де сонний мірошник тільки-но відсунув шлюзи, і вода, чуйно здригаючись, дзеркальною поверхнею, спадала в «лотоки» і бадьоро починала свою денну працю.

Великі млинарські колеса, розбуркані гомінкими поштовхами води, теж здригалися, якимось неохоче посувалися, ніби лінуючися прокинутися, але за кілька секунд уже кружляли, бризкаючи шумовинням і купаючися в холодних струменях. За ними повільно і солідно рушали товсті вали, всередині млина починали гуркотіти шестерні, шаруділи жорна, і білий борошняний порошок хмарами здіймався із щілин старого-престарого млинарського будинку.

Тоді я йшов далі. Мені подобалося спостерігати пробудження природи. Я радів, коли мені щастило злякати сонного жайворонка або зігнати з борозни

полохливого зайця. Краплі роси падали з тремтливої осики, з голівок лугових квіток, коли я пробирався полями до замиського гаю. Деревя стрівали мене шепотом лінивої дрімоти.

Я встигав зробити далекий обхід, а в містечку все ще раз у раз стрівалися заспані люди, що відчиняли віконниці. Але ось сонце підбилося вже над горою, з-за ставків чути галасливий дзвінок, що скликає гімназистів, і голод примушує мене йти додому до ранкового чаю.

Взагалі мене звали бродягою, злим, поганим хлопчиськом, і так часто це повторювали, що я, нарешті, сам повірив, що це правда. Батько також повірив цьому і робив іноді спроби подбати про моє виховання, але спроби ці завжди кінчалися невдало.

Коли я дивився на суворе, похмуре батькове обличчя, на якому лежала сувора печать незабутнього горя, я торопів і замикався в собі.

Я стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, шарпаючи свої штанці й озираючись. Часом щось нібито ворушилось у мене в грудях: мені хотілося, щоб батько обняв мене, посадив до себе на коліна, приголубив. Тоді б я пригорнувся до його грудей, і, може, ми б разом заплакали — дитина і суворий чоловік — над нашою спільною втратою.

Але він дивився на мене своїми затьмареними очима, ніби поверх моєї голови, і я весь зщулювався під цим незрозумілим для мене поглядом.

— Ти пам'ятаєш матір? — питав батько.

Чи пам'ятав я її? О, так! Я пам'ятав її! Я пам'ятав, як інколи, прокидаючися вночі, я шукав у п'ятьмі її ніжні руки й міцно пригортався до них, вкриваючи їх поцілунками. Я пам'ятав її, як вона, сиділа хвора перед відчиненим вікном і сумно оглядала чудову

весняну картину, прощаючися з нею в останній рік свого життя. О, так! Я пам'ятав її! Коли вона, вся вкрита квітами, молода й прекрасна, лежала з печаттю смерті на блідому обличчі, я, як звірятко, забився в куток і дивився на неї палаючими очима, перед якими вперше постав увесь жах таємничої загадки життя й смерті. А потім, коли її віднесли в юрбі незнайомих людей, чи не мої ридання лунали придушеним стогоном у пільмі першої ночі мого сирітства?

Але на батькове запитання я мовчав, ввесь зщулювався і намагався швидше висмикнути свої рученята з його рук.

Він надто любив маму, коли вона була жива, і через своє щастя не помічав малятка-сина. А тепер важке горе закривало мене від нього.

Йому наговорили всі, що я поганий, зіпсований хлопець, і він все більше й більше сторонився мене і мучився тим, що мусить любити мене і не може. А я це почував. Інколи, сховавшись в куцах, я стежив за ним, я бачив, як він ходив по алеях, все прискорюючи кроки, і глухо стогнав від нестерпної душевної муки. Тоді моє серце стискалося жалістю й співчуттям.

Одного разу, коли, стиснувши руками голову, він присів на лаву й заридав, я не витерпів і вибіг з куців на доріжку, піддавшись палкому бажанню кинутись на шию батькові. Але, почувши мої кроки, він підвів голову, суворо глянув на мене й осадив холодним запитанням:

— Чого тобі?

Мені нічого не потрібно було. Я швидко повернувся, соромлячись свого пориву, боячись, щоб батько не прочитав його на моєму збентеженому обличчі. Побігши в гущавину саду, я упав на траву лицем і гірко заплакав від досади й болю.

Восьми років я зазнав уже всього жаху самотності. Сестрі Соні було чотири роки. Я гаряче любив її, і вона відповідала мені такою ж любов'ю, але загальна думка про мене, як запеклого розбишаку, встигла поставити між нами високу стіну. Щоразу, коли я починав гратися з нею, по-своєму галасливо й жваво, стара нянька, що завжди була сонна й завжди з заплющеними очима драла куряче пір'я на подушки, негайно прокидалася, швидко схоплювала мою Соню й несла дб себе, кидаючи на мене сердиті погляди; в таких випадках вона завжди нагадувала мені нашорошену квочку, сам я порівнював себе з хижою шулікою, а Соню — з маленьким курчатком. Мені ставало дуже гірко й прикро. Не дивно ж, що скоро я зовсім припинив усякі спроби розважати Соню моїми шумними іграми, а через деякий час мені стало душно, тісно у нас дома й у садку, де я не бачив ні від кого привітності й ласки. Я почав бродяжити, притерпівся до докорів, і вони стали мені такі ж байдужі, як раптова злива або сонячна спека.

Тиняючися вулицями, я вдивлявся по-дитячому цікавими очима в невігядливе життя маленького міста з його халупками, прислухався до гудіння дротів на шосе, вдалині від міського гомону, намагаючися вловити, які вісті лінуть ними з далеких міст, слухав шелест колосся, шепіт вітру на високих гайдамацьких могилах. Під час цих самотніх прогулянок я дізнався і побачив багато такого, чого не бачили діти далеко старші за мене!

Коли всі вулиці міста стали мені відомі до останніх брудних закутків, тоді я почав заглядатися на каплицю, що виднілася на горі.

Спочатку я, як полохливе звірятко, підходив до неї з різних боків, все не наважуючись вилізти на

гору, про яку йшла така недобра слава. Але в міру того, як я знайомився з місцевістю, передо мною виступали лише тихі могили та зруйновані хрести. Там не було ознак будь-якого житла або присутності людей — все було якесь смиренне, тихе, занедбане, порожне.

Тільки сама каплиця дивилася, насупившись, порожніми вікнами, ніби думаючи якусь сумну думку. Мені схотілося оглянути її, подивитися всередину, щоб переконатися остаточно, що й там нема нічого, крім пороху. Але самому було і страшно, і незручно починати таку справу, тому я набрав на вулицях міста невеличкий загін з трьох шибеників, пообіцявши їм у нагороду булок та з нашого саду яблук.

Розділ III

НОВІ ЗНАЙОМІ

Ми вирушили зараз по обіді і, підійшовши до гори, почали видиратися по глинястих проваллях, поритих лопатами й весняними струмками. Провалля оголювали схили гір і де-не-де видно було, як з глини стирчали білі зотлілі кістки.

Нарешті, допомагаючи один одному, ми швидко видряпалися на гору з останнього провалля. Сонце починало схилятися до заходу. Його косе проміння м'яко золотило зелену травичку старого кладовища, грало на старих похилених хрестах, переливалося на уцілілих вікнах каплиці. Було тихо; віяло спокоем і глибоким миром занедбаного кладовища.

Ми були самі; лише горобці весело порпалися навколо та ластівки безшумно влітали й вилітали у вікна старої каплиці, що стояла, якось тужно похнюпившись, серед порослих травною могил, скромних

хрестів та напівзруйнованих кам'яних гробниць, оповитих густою зеленню, де майоріли барвисті голівки жовтців, кашки й фіалок.

— Нема нікого,— сказав один з хлопців, що були зі мною.

— Сонце заходить,— промовив другий, дивлячись на сонце, яке не заходило ще, а стояло над горою.

Двері каплиці були міцно забиті; вікна були високо над землею; проте з допомогою товаришів я спо-

дівався вилізти на вікно і заглянути всередину каплиці.

— Не треба! — гукнув один з них, раптом втрапивши всю свою сміливість, і схопив мене за руку.

— Іди геть, баба! — крикнув на нього старший з нашої армії, охоче підставляючи мені спину.

Я сміливо вліз на неї, потім він випростався, і я став на його плечі. Так я легко дістав рукою раму і, переконавшись, що вона міцна, підтягся до вікна й сів на нього.

— Ну, що ж там? — питали мене знизу з гострою цікавістю.

Я мовчав. Перехилившись через підвіконник, я заглянув усередину каплиці: звідти війнула на мене урочиста тиша покинутого храму. Середина цієї високої вузької будівлі була позбавлена будь-яких прикрас. Промені вечірнього сонця, вільно вливаючись у відчинені вікна, розмальовували яскравим золотом старі, обідрані стіни. Я побачив внутрішній бік замкнених дверей, завалені хори, старі зотлілі колони, що ніби похилилися під надмірною вагою. Кутки були заткані павутинням, і там було темно, як буває звичайно в кутках старих будівель. Од вікна до підлоги здавалося набагато далі, ніж до трави знадвору. Я дивився неначе в яму і спочатку ніяк не міг розгледіти, що це за дивні речі валяються на підлозі.

Тим часом моїм товаришам набридло стояти внизу і чекати від мене звісток; тоді один з них, проробивши таку ж саму процедуру, яку проробив я раніше, повиснув поруч зі мною, тримаючись за віконну раму.

— А он там що таке? — з цікавістю показав він на темну річ.

— Попівська шапка.

— Ні, відро.
— Навіщо ж тут відро?
— Може, в ньому було колись вугілля для кадила¹.

— Ні, це справді шапка, а проте можна подивитися. Давай прив'яжемо до рами пояс, і ти по ньому спустишся.

— Аякже! Так і спущуся! Лізь сам, коли хочеш.

— Ну, що ж! Думаєш, не полізу?

— І лізь собі!

Діючи зопалу, я міцно зв'язав два ремінці, зачепив їх за раму і, віддавши один кінець товаришеві, сам повис на другому.

Коли моя нога доторкнулася підлоги, я здригнувся, але, глянувши на обличчя мого приятеля, що співчутливо схилилося до мене, я знову підбадьорився і хоробро ступив на підлогу. Стук підбора задзвенів під стелею, залунав у порожній каплиці по темних кутках. Кілька горобців пурхнули з насиджених місць на хорах і вилетіли у велику дірку в даху. Зі стіни раптом глянуло на мене суворе обличчя в терновому вінку. Це схилилося з-під самої стелі величезне розп'яття.

Мені було моторошно; очі мого друга блищали жагучою цікавістю й гарячим співчуттям.

— Ти підйдеш? — спитав він тихо.

— Підійду,— відповів я також тихо, набираючись сміливості, але в цю хвилину трапилось щось таке несподіване й жахливе, що кров застигла у мене в жилах.

Спочатку почувся гуркіт і шум штукатурки, що обвалилася з хорів. Щось завовтузилося вгорі, трус-

¹ К а д и л о — церковна річ.

нуло в повітрі хмарою пороху, і щось велике, сіре, змахнувши крилами, знялося до діри в даху. Каплиця на мить неначе потемніла. Величезна стара сова, стурбована нашою метушнею, вилетіла з темного кутка, майнула в промінні на фоні блакитного неба і метнулася геть.

На мене напав судорожний страх.

— Піднімай! — гукнув я товаришеві, ухопившись за ремінь.

— Не бійся, не бійся! — заспокоював він, готуючись підняти мене на світло дня і сонця.

Але раптом обличчя його перекошилося від жаху; він зойкнув і вмить зник, стрибнувши з вікна. Я мимоволі оглянувся і побачив дивне явище, що, проте, більше здивувало мене, ніж перелякало.

Те темне, про що ми сперечалися,— шапка чи відро і, як потім виявилось, було горщиком,— воно майнуло в повітрі і на моїх очах зникло під престолом.

Я встиг тільки розглянути неясний обрис невеличкої, наче дитячої, руки.

Важко переказати мої почуття в ту хвилину. Те, що я відчув тоді, не можна навіть назвати страхом. Звідкілясь, ніби з іншого світу, протягом кількох секунд долітало до мене швидке, дрібне, тривожне тупотіння двох пар дитячих ніг. Але швидко затихло й воно. Я був один, неначе в темній труні, серед якихось дивних, незрозумілих явищ.

Час для мене не існував, тому я не міг сказати, чи швидко я почув під престолом стриманий шепіт.

— Чому ж він не лізе назад?

— Бачиш, злякався.

Перший голос здався мені зовсім дитячим, другий міг належати хлопчикові мого віку. Мені навіть зда-

лося, що крізь щілинки старого престолу блиснуло двоє чорних очей.

— Що ж він тепер робитиме? — почувся знову шепіт.

— А ось почекай,— відповів голос хлопчика.

Під престолом щось дуже завовтузилося, він навіть ніби похитнувся, і в ту ж мить з-під нього виринула постать.

Це був хлопчик років дев'яти, більший від мене на зріст, худорлявий і тонкий, як комишинка. Одягнений він був у брудну сорочечку, руки тримав у кишенях вузьких і коротеньких штанців. Темне кучеряве волосся куйовдилося над чорними задумливими очима.

Хоч незнайомий, що з'явився таким несподіваним та дивним способом, підходив до мене з тим недбалним задерикуватим виглядом, з яким завжди на нашому базарі підходили один до одного хлопчики, збираючись битися, але все ж таки, побачивши його, я дуже підбадьорився. Я підбадьорився ще дужче, коли з-під того ж престолу, або, вірніше, з люка в підлозі каплиці, на якій стояв престол, позаду хлопчика з'явилось ще одне брудне личко — дівчинки, обрамлене русявим волоссям, що з дитячою цікавістю вдивлялося в мене блакитними очима.

Я трохи відсунувся від стіни і, згідно з рицарськими правилами нашого базару, теж поклав руки в кишені. Це було ознакою, що я не боюся ворога і навіть почасти натякаю на моє до нього презирство.

Ми стали один проти одного й обмінялися поглядами. Оглянувши мене з голови до ніг, хлопчик спитав:

— Ти чого тут?

— Так,— відповів я.— Тобі яке діло?

Мій ворог повів плечем, ніби наміряючися вийняти руку з кишені й ударити мене.

Я й оком не моргнув.

— Ось я тобі дам! — погрозив він.

Я випнув груди наперед.

— Ну, вдар! Спробуй!

Момент був критичний: від нього залежало, як надалі складуться наші взаємини. Я чекав... але й мій ворог, окинувши мене таким самим допитливим поглядом, не ворушився.

— Я, брате, і сам... теж... — сказав я, але вже миролюбніше.

Тим часом дівчинка, впершись маленькими рученятами в підлогу капиці, намагалася теж видертися з ляди. Вона падала, знову підводилася і, нарешті, попростувала нетвердими кроками до хлопчика. Підійшовши близько до нього, вона міцно вхопилася за нього і, пригорнувшись, подивилась на мене здивованими і трохи переляканими очима.

Це вирішило кінець справи; стало цілком ясно, що в такому стані хлопчисько не міг битися, а я, звичайно, теж був надто великодушним, щоб скористатися з його незручного становища.

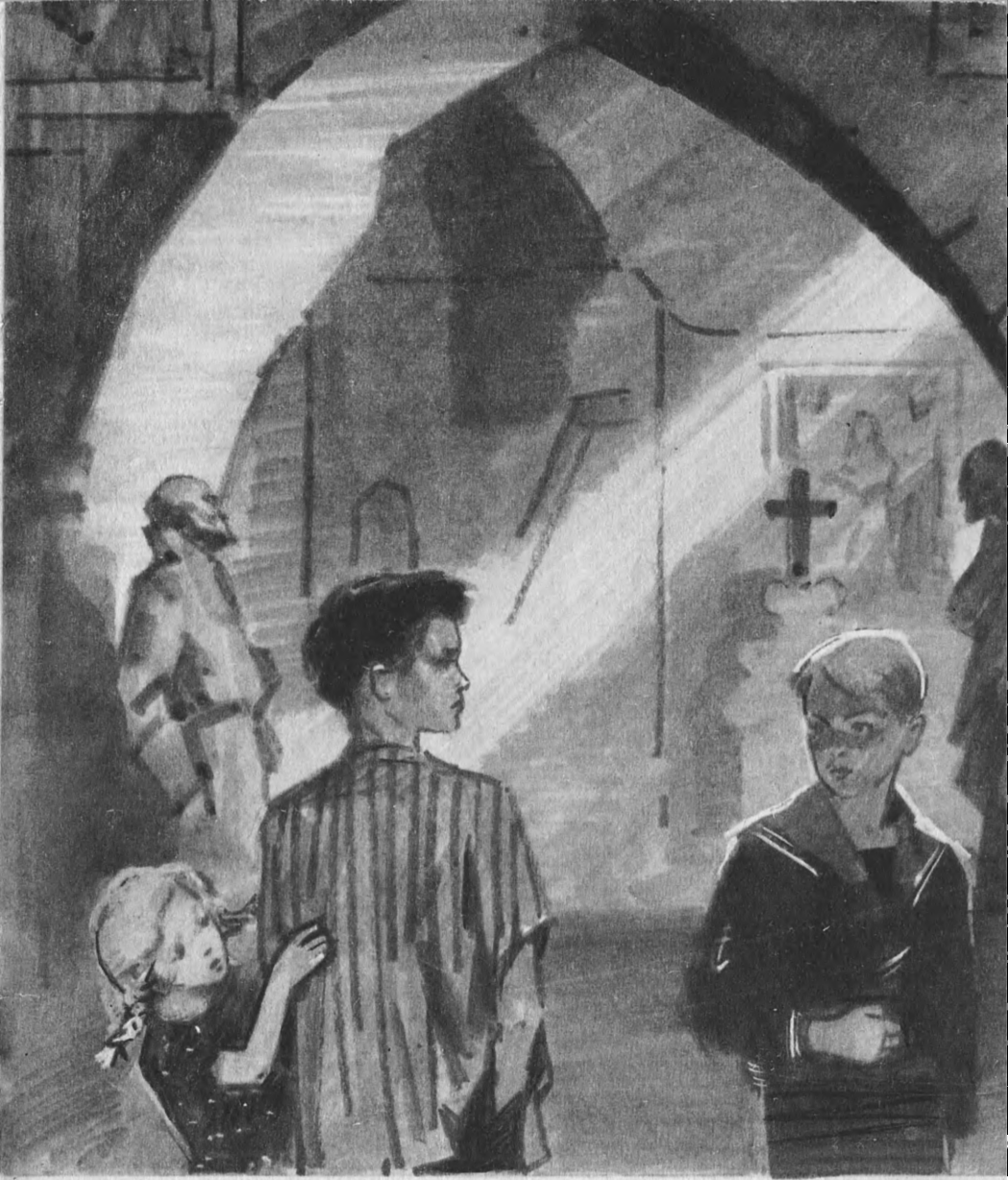
— Як тебе звать? — спитав хлопчик, погладжуючи рукою русяву голівку дівчинки.

— Вася. А ти хто такий?

— Я Валеk... я тебе знаю: ти живеш у саду над ставком. У вас великі яблука.

— Це правда, яблука у нас добрі. Може, хочеш?

Я витяг з кишені двоє яблук, призначених моїй армії, що ганебно втекла; одне я дав Валеkові, а друге простяг дівчинці. Але вона заховала своє личко, притулившись до Валека.

— Боїться,— сказав той і сам передав 'яблуко дівчинці.

— Навіщо ти вліз сюди? Хіба ж я коли лазив у ваш садок? — спитав він потім.

— Що ж, приходи! Я буду радий, — відповів я привітно.

Відповідь ця збила Валека з пантелику; він замислився.

— Я тобі не товариш,— сказав він сумно.

— Чому ж? — спитав я, дуже вражений сумним тоном, яким були сказані ці слова.

— Твій батько — пан суддя.

— Ну і що ж з того? — здивувався я щиро. — Адже ти гратимешся зі мною, а не з батьком.

Валек похитав головою.

— Тибурцій не пустить,— сказав він, і начебто це ім'я нагадало йому щось, він раптом схопився.

— Послухай, ти славний хлопець, але все-таки тобі краще піти. Якщо Тибурцій тебе застане, погано буде.

Я погодився, що мені, справді, час іти.

Останні промені сонця згасали вже, а до міста було неблизько.

— Як же мені звідси вийти?

— Я тобі покажу дорогу, ми підемо разом.

— А вона? — ткнув я пальцем на нашу маленьку даму.

— Маруся? Вона теж піде з нами.

— Як, у вікно?

Валек замислився.

— Ні, от що: я тобі допоможу вилізти на вікно, а сами ми вийдемо іншим ходом.

З допомогою мого нового приятеля я видряпався

до вікна. Відв'язавши ремінь, я обкрутив його навколо рами і, тримаючись за обидва кінці, повис у повітрі. Потім, випустивши один кінець, я стрибнув на землю і висмикнув ремінь. Валек і Маруся чекали мене вже під стіною, надворі.

Сонце тільки-но сіло за гору. Місто потонуло в лілово-туманній тіні, і тільки верхів'я високих тополь на острові яскраво вирізнялися червоним золотом, забарвлені останнім промінням заходу.

Мені здавалося, що з того часу, як я прийшов сюди, на старе кладовище, минуло не менше доби, що це було вчора.

— Як гарно! — сказав я, охоплений свіжістю вечора і вдихаючи на повні груди вогку його прохолоду.

— Сумно тут, — з тугою промовив Валек.

— Ви всі живете тут? — спитав я, коли ми втрьох почали спускатися з гори.

— Тут.

— А де ж ваш дім?

Я не міг собі уявити, що такі ж, як і я, діти можуть жити без свого дому.

Валек усміхнувся з властивим йому сумним виглядом і нічого не відповів.

Ми обминули круті провалля, бо Валек знав зручніший шлях. Проїшли очеретами по висохлому болоту, перейшли через струмок по тонких кладках і опинилися біля підніжжя гори, на рівнині.

Тут треба було розлучитися. Потиснувши руку моему новому знайомому, я простяг її також і дівчинці. Вона ласкаво подала мені свою крихітну ручку і, дивлячися знизу вверх блакитними очима, спитала:

— Ти прийдеш до нас знову?

— Прийду, — відповів я, — обов'язково.

— Що ж, — сказав задумливо Валек, — і справді, приходь, тільки в такий час, коли наші будуть у місті.

— Хто це «ваші»?

— Та наші... усі... Тибурцій!.. професор...

— Добре. Я подивлюся, коли вони будуть у місті, і тоді прийду. А поки що — прощайте!

— Гей! Послухай! — гукнув мені Валек, коли я відійшов на кілька кроків. — А ти не будеш базікати про те, що був у нас?

— Нікому не скажу, — відповів я твердо.

— Ну, ось це добре! А цим твоїм дурням-хлопцям, коли лізтимуть, скажи, що бачив чорта.

— Добре, скажу.

— Ну, прощай!

— Прощай!

Густі присмерки спустилися над Княжим-Веном, коли я наблизився до паркану нашого саду. Над замком, як намальований, повис серп місяця, засвітилися зірки.

Я хотів уже лізти на паркан, як хтось схопив мене за руку.

— Васю, друже, — схвильовано зашепотів мій товариш, що утік. — Як же ти!.. Голубчику!

— А от, як бачиш! А ви всі мене покинули!..

Він спустив очі додолу, але цікавість перемогла почуття сорому; він спитав знову:

— Що ж там було?

— Що? — відповів я тоном, що не припускав сумнівів. — Звичайно, чорти. А ви боягузи...

І, відмахнувшись від засоромленого товариша, я поліз на паркан... Через чверть години я вже спав глибоким сном.

Розділ IV

ЗНАЙОМСТВО ТРИВАЄ

З того часу я ввесь захопився моїм новим знайомством.

Увечері, лягаючи спати, і вранці, встаючи, я тільки й думав про те, як піду на гору. По вулицях міста я тинявся тепер з єдиною метою — подивитись, чи тут пан Тибурцій та його товариство — ті чудні люди, яких старий Януш, управитель замка, характеризував словами «погане товариство» і які, з'являючись щоранку в місті, вечорами зникали безслідно.

Тепер я знав, кого Валек розумів під словом «наші», і, помітивши, як ці підозрілі особи сновигають по базару, я відразу ж біг через болото на гору, до каплиці, заздалегідь наповнивши кишені яблуками, які міг рвати в саду без заборони, та ласощами, які завжди зберігав для своїх нових друзів.

Валек, взагалі дуже солідний, викликав у мене повагу своїми манерами дорослої людини. Він приймав ці подарунки просто і здебільшого відкладав куди-небудь, зберігаючи для сестри; але маленька Маруся щоразу плескала в долоні, і очі її блищали щирим захватом; бліде личко дівчинки зашарювалося, вона сміялася, і цей сміх нашої маленької приятельки лунав у наших серцях нагородою за цукерки, які ми жертвували на її користь.

Це було бліде, крихітне створіння, схоже на квітку, що зросла без живучих променів сонця. Хоч їй було вже чотири роки, проте вона ходила ще погано, непевно ступаючи кривими ніжками, і хиталася, як билинка; руки її були тонкі й прозорі, голівка похитувалася на тонкій шиї, як голівка польового дзвіночка, але очі дивилися інколи так не по-дитячому сумно

і усмішка так нагадувала мені мою матір в останні дні її життя, коли вона, бувало, сиділа проти відчиненого вікна і вітер ворушив її біляве волосся,— що мені, коли я дивився на це дитяче личко, ставало самому сумно, і сльози підступали до очей.

Я мимоволі порівнював її з моєю сестрою: вони були одного віку, але моя Соня була кругленька, як пампушка, і пружна, як м'ячик. Вона так жваво бігала, коли, бувало, розгуляється, так дзвінко сміялася, на ній завжди були такі красиві плаття, а в темні коси їй щодня служниця вплітала червону стрічку.

А моя маленька приятелька майже ніколи не бігала і сміялася дуже рідко; коли ж сміялася, то сміх її бринів, як малесенький срібний дзвіночок, якого за десять кроків уже не було чути. Плаття у неї було брудне й старе, в косі не було стрічок, але волосся у неї було далеко довше й розкішніше, ніж у Соні, і Валек, на моє здивовання, дуже майстерно вмів його заплітати, що й робив кожного ранку.

Я був великий розбишака. «У цього малого, — говорили про мене старші, — руки й ноги налиті ртуттю»; цьому я й сам вірив, хоч не уявляв собі ясно, хто та яким способом проробив наді мною цю операцію.

У перші ж дні я вніс жвависть і в товариство моїх нових знайомих. Навряд чи луна старої каплиці будь-коли повторювала такі голосні вигуки, як у той час, коли я намагався розворушити й захопити своїми іграми Валека й Марусю. Проте це вдавалося погано. Валек серйозно дивився на мене й на дівчинку, і якимось, коли я примушував її бігати зі мною наввипередки, він сказав:

— Не треба, вона зараз заплаче.

Справді, коли я розворушив її і примусив бігати, Марусю, зачувши мої кроки за собою, раптом повер-

нулася до мене, підвівши рученята над голівкою, начебто для захисту, подивилася на мене безпорадним, як піймана пташка, поглядом і голосно заплакала. Я зовсім розгубився.

— От бачиш,— сказав Вале́к,— вона не любить гратися.

Він посадив її на траві, нарвав квітів і кинув їй. Маруся перестала плакати і, перебираючи рослинки, щось говорила, звертаючись до золотистих жовтців, і підносила до губ сині дзвіночки. Я теж принишк-нув і ліг поруч з Вале́ком коло дівчинки.

— Чому вона така? — спитав я нарешті, вказуючи очима на Марусю.

— Невесела? — перепитав Валек і потім сказав тоном цілком переконаної людини: — А це, бачиш, від сірого каменю...

— Та-ак,— повторила дівчинка, як слаба луна,— це від сірого каменю.

— Від якого сірого каменю? — перепитав я, не розуміючи.

— Сірий камінь висмоктав з неї життя, — пояснив знову Валек, дивлячись у небо. — Так каже Тибурцій. Тибурцій добре знає.

— Та-ак, — знову відгукнулася тихою луною дівчинка. — Тибурцій усе знає.

Я нічого не розумів у цих загадкових словах, підвівся на лікті і глянув на Марусю. Вона сиділа так, як посадив її Валек, і так само перебирала квіти.

Коли я дивився на цю крихітну сумну постать, мені стало ясно, що в словах Тибурція, хоч я й не розумів їхнього значення, — багато гіркої правди. Безперечно, хтось висмоктав життя з цієї дивної дівчинки, що плаче тоді, коли інші на її місці сміються. Але як же може зробити це сірий камінь? «Напевне, це буває вночі»; — думав я, і почуття жалю боляче стискало мені серце.

Під впливом цього почуття я теж зменшив свою жвавність, пристосовуючись до тихої солідності нашої дами. Обоє ми з Валеком, посадивши її десь на траві, збирали для неї квіти, різнокольорові камінці, ловили метеликів, іноді робили з цеглин пастки для горобців. Іноді ж, розлігшись біля неї на траві, дивилися в небо, як пливуть хмари високо над кошлатим дахом старої каплиці, розказували Марусі казки або розмовляли вдвох з Валеком.

Ці розмови з кожним днем зміцнювали нашу з Валеком дружбу, що росла, незважаючи на різку про-

тилежність наших характерів. Завжди поривний, жвавий, я мимоволі підкорявся сумному солідному тонові Валека і особливо тій незалежності, з якою він говорив про старших; крім того, він часто розказував мені багато нового, про що я раніше й не думав. Чуючи, як він говорить про Тибурція, ніби про товариша, я спитав:

— Тибурцій — твій батько?

— Не знаю, — відповів він задумливо.

— Він тебе любить?

— Так, любить, — сказав Валека вже далеко певніше. — Він завжди піклується про мене, і, знаєш, іноді він цілує мене і плаче...

— І мене любить, і теж плаче, — додала Маруся з виразом дитячої гордості.

— А мене батько не любить, — промовив я сумно. — Він ніколи не цілував мене... Він нехороший.

— Неправда! Неправда! — заперечив Валека. — Ти не розумієш. Тибурцій краще знає. Він каже, що суддя — найкраща людина в місті. Твій батько, знаєш... він засудив навіть одного графа...

— Так, це правда... граф дуже сердився, я чув.

— Ну, от бачиш! Адже графа засудити не жарт.

— Чому?

— Чому? — перепитав Валека, трохи збентежений. — Тому що граф не проста людина... Граф робить, що хоче, і їздить у кареті, і потім... у графа гроші, і він дав би іншому судді грошей, і той би його не засудив, а засудив би бідного.

— Так, це правда. Я чув, як граф кричав у нас у квартирі: «Я вас усіх можу купити й продати!».

— А суддя що?

— Батько каже йому: «Йдіть від мене геть!»

— Ну, от, от! І Тибурцій каже, що він не боїться

прогнати багатого, а коли до нього прийшла стара Іваниха з милицею, він звелів принести їй стілець. От він який!

Все це примусило мене глибоко замислитися. Валека показав мені мого батька з такого боку, з якого мені ніколи не спадало на думку глянути на нього. Слова Валека торкнули в моєму серці струну синівської гордості. Мені було приємно слухати похвали моєму батькові, та ще від імені Тибурція, який «все знає», але разом з тим здригнулася в моєму серці нота болячої любові, змішаної з пекучою думкою, що ніколи батько не полюбить мене так, як Тибурцій любить Валека й Марусю.

Розділ V

МІЖ СІРИМ КАМІННЯМ

Минуло ще кілька днів. Тибурція і його приятелів не було видно в місті, і я даремно вештався, нудьгуючи, по вулицях, чекаючи їхньої появи, щоб бігти на гору. Я зовсім занудьгував, бо не бачити Валека і Марусю було вже для мене великою втратою.

Коли якось я йшов курною вулицею, Валека раптом поклав мені на плече руку.

— Чого ти перестав до нас ходити? — спитав він.

— Я боявся... Тибурція не видно в місті.

— А-а... А я подумав зовсім інше... подумав, що тобі уже набридло.

— Ні, ні!.. Я, брате, зразу прибіжу, — поспішив я, — навіть і яблука зі мною.

При згадці про яблука Валека швидко повернувся до мене, ніби хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки глянув на мене дивним поглядом.

— Нічого, нічого! — відмахнувся він, бачачи, що я дивлюся на нього вичікуючи.— Йди просто на гору, а я тут ще зайду кудись — справа є. Я тебе дожену на дорозі.

Я пішов тихо і часто оглядався, чекаючи, що Валек мене дожене; проте я встиг зійти на гору і підійшов до каплиці, а його все не було!

Я озирнувся навкруги. Куди ж мені тепер іти? Очевидячки, треба дочекатися Валека. А поки що я почав ходити між могилами, приглядаючись до них і намагаючись розібрати стерті написи на оброслих мохом могильних каменях.

Тиняючись отак від могили до могили, я набрів на просторий напівзруйнований склеп. Дах його був скинутий або зірваний негодою і валявся тут же. Двері були забиті. З цікавості я приставив до стіни старий хрест і, вилізши по ньому, зазирнув усередину. Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги було вроблено віконницю зі склом, і крізь це скло зяяла темна порожнеча підземелля.

Поки я розглядав гробницю, дивуючися чудному призначенню вікна, на гору прибіг захеканий та стомлений Валек. В руках у нього була велика булка, за пазухою щось випиналося, по обличчі стікали краплі поту.

— Ага! — гукнув він, помітивши мене.— Ось де ти! Якби Тибурцій тебе тут побачив, ото б розсердився! Ну, та тепер вже нема чого робити... Я знаю, ти хлопець хороший і нікому не розкажеш, як ми живемо. Ходімо до нас!

— Де ж це, далеко? — спитав я.

— А от побачиш. Йди за мною.

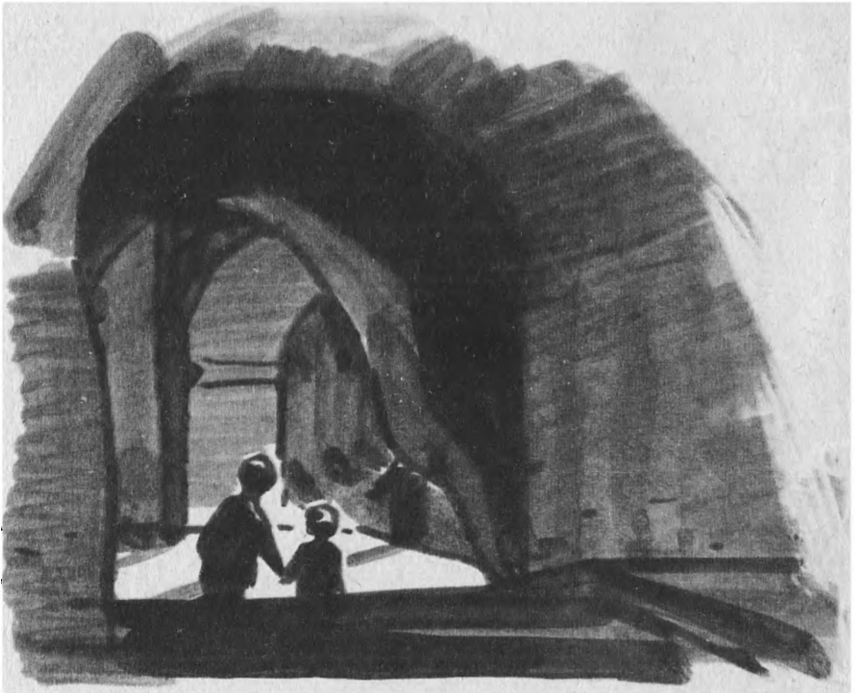
Він розсунув кущі жимолості та бузку і зник у зелені під стіною каплиці; я пішов туди за ним і

опинився на невеличкому, твердо втоптаному майданчику, що зовсім ховався в зелені.

Між стовбурами черемшини я побачив у землі досить великий отвір з земляними сходами, які вели вниз. Валеk спустився туди, закликаючи мене за собою, і за кілька секунд ми обидва опинилися в темряві, під землею.

Узявши мою руку, Валеk повів мене якимсь вузьким вогким коридором; круто звернувши вправо, ми раптом увійшли в просторе підземелля.

Я зупинився біля входу, вражений небаченим ви-

довиськом. Два струмені світла різко лилися згори, виділяючися смугами на темному фоні підземелля; світло це проходило в два вікна: одне — в підлозі склепу, друге, трохи далі, очевидно, було влаштоване згодом; сонячне проміння проникало сюди не прямо, а спочатку відбивалося від стін старих гробниць; воно розливалось в вогкому повітрі підземелля, падало на кам'яні плити підлоги, відбивалося і наповнювало все підземелля тьманими відблесками; стіни теж були складені з сірого каміння. На підлозі в освітленому місці сиділо дві постаті. Старий, відомий у нас в місті під ім'ям «професор», схиливши голову і щось бурмотячи про себе, колупав голкою в своєму лахмітті. Він не підвів навіть голови, коли ми зайшли в підземелля, і коли б не легкі рухи руки, то цю сіру постать можна було б вважати за фантастичну кам'яну статую.

Під другим вікном сиділа з купкою квітів, перебираючи їх за своїм звичаєм, Маруся.

Струмień світла падав на її біляву голівку, заливав її всю, але, незважаючи на це, вона неясно відрізнялася на фоні сірого каміння дивною і маленькою туманною плямочкою, що, здавалося, от розпливеться і зникне. Дивлячися на дівчинку, я мимоволі згадав слова Валека про «сірий камінь», що висмоктує з Марусі її радість, і почуття забобонного страху закралося в моє серце. Мені здавалося, що це підземелля сторожко вартує свою жертву.

— Валека!—тихо зраділа Маруся, побачивши брата. Коли ж вона помітила мене, в її очах блиснув живий вогник. Я віддав їй яблука, а Валека, розломивши булку, частину подав їй, а другу відніс «професорові». Я переступав з ноги на ногу і шулився, почувуючи, ніби мене давить це сіре склепіння.

— Ходімо... ходімо звідси!—смикнув я Валека.— Відведи її...

— Ходімо, Марусю, нагору,—покликав Валек сестру.

І ми втрюх піднялися з підземелля, але й тут, на горі, мене не залишало почуття якоїсь напруженої незручності. Валек був ще сумніший і мовчазніший, ніж звичайно.

— Ти в місті лишився для того, щоб купити булок? — спитав я у нього.

— Купити? — усміхнувся Валек.—Звідки ж у мене гроші?

— Так як же? Ти випрохав?

— Еге ж, випрохаєш!.. Хто ж мені дасть? Ні, брате, я потяг їх з лотка у тітки на базарі! Вона не помітила.

Він сказав це звичайним тоном, лежачи врозтяжку, заклавши під голову руки. Я підвівся на лікті і подивився на нього.

— Ти, значить, украв?

— Еге ж!

Я знову відкинувся на траву, і з хвилину ми пролежали мовчки.

— Красти недобре,— вимовив я потім в сумній роздумливості.

— Наші всі пішли. Маруся плакала, бо вона була голодна.

— Так, голодна! — з жалісною простодушністю повторила дівчинка.

Я не знав ще, що таке голод, але з останніми словами дівчинки у мене щось перевернулося в серці, і я подивився на своїх друзів, ніби побачив їх уперше.

— Чому ж,— спитав я з зусиллям,— чому ти не сказав про це мені?

— Я й хотів сказати, а потім роздумав, адже у тебе своїх грошей нема.

— Ну так що ж? Я взяв би булок з дому.

— Як, потихеньку?

— Т-так.

— Значить, і ти б теж украв.

— Я... у свого батька.

— Це ще гірше! — з певністю сказав Валек. — Я ніколи не краду у свого батька.

— Ну так я б попрохав... Мені б дали.

— Ну, може, й дали б раз,— де ж нападися на всіх жебраків?

— А ви хіба... жебраки? — спитав я засмученим голосом.

— Жебраки! — похмуро відрізав Валек.

Я замовк і за кілька хвилин почав прощатися.

— Ти вже йдеш? — спитав Валек.

— Так, іду.

Я пішов, бо не міг уже в цей день грати з моїми друзями безтурботно, як раніше. Чиста дитяча приязнь моя якимось затьмарилася. Хоча любов моя до Валека і Марусі не послабшала, але до неї приєднався ще гострий струмінь жалю, що доходив до сердечного болю. Вдома я рано ліг у ліжку. Уткнувшись в подушку, я гірко плакав, поки міцний сон не прогнав своїм поривом мого глибокого горя.

Розділ VI

НА СЦЕНУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПАН ТИБУРЦІЯ

— Добридень! А я вже думав, що ти не прийдеш більше,— так зустрів мене Валек, коли я другого дня знову з'явився на гору.

Я зрозумів, чому він сказав це.

— Ні, я... я завжди ходитиму до вас,— відповів я рішуче, щоб раз назавжди покінчити з цим питанням.

Валек помітно повеселішав, і обидва ми почули себе вільніше. Ми весело взялися за споруду хитромудрої пастки для горобців, для якої я приніс з собою ниток.

Нитку ми дали в руку Марусі, і, коли необережний горобець, спокушений зерном, безтурботно стрибав у пастку, Маруся смикала нитку, покришка загляпувала пташку, і ми зразу ж її випускали.

Тим часом опівдні небо насупилося, насунула темна хмара, і під веселий гуркіт грому зашуміла злива. Спочатку мені дуже не хотілося спускатися в підземелля, а потім, згадавши, що Валек і Маруся живуть там постійно, я переміг неприємне почуття і пішов туди разом з ними. У підземеллі було темно й тихо, але згори чути було, як перекочувався гучний гуркіт грози, ніби хтось їздив там на величезному возі по велетенськи складеному бруку.

За кілька хвилин я привичаївся до підземелля, і ми весело прислухалися, як земля приймала широкі потоки зливи; гомін, сплески і часті розкоти настроювали наші нерви, викликали пожвавлення, що вимагало виходу.

— Давайте грати в піжмурки,— запропонував я.

Мені зав'язали очі; Маруся дзвеніла слабими переливами свого жалісного сміху і ляпала по кам'яній підлозі непроторними ніжками, а я вдавав, що не можу спіймати її, як раптом наштовхнувся на чиюсь мокру постать і в ту ж хвилину почув, що хтось схопив мене за ногу. Міцна рука підняла мене з підлоги, і я повис у повітрі додолу головою. Пов'язка з очей моїх впала.

Тибурцій, мокрий і лютий, ще страшніший від то-

го, що я дивився на нього знизу, тримав мене за ноги і дико повертав очима.

— Це ще що, га? — суворо питає він, дивлячись на Валека.— Ви тут, я бачу, весело проводите час... Завели приємне товариство...

— Пустіть мене! — сипів я, дивуючись, що і в такому незвичному становищі я все-таки можу розмовляти, але рука Тибурція тільки ще міцніше стисла мою ногу.

Пан Тибурцій підняв мене і глянув в обличчя.

— Еге-ге! Пан суддя, якщо мене не обманюють очі... Навіщо це ви зволили завітати сюди?

— Пустити!—вимовив я уперто.—Зразу відпусти!— І при цьому я зробив інстинктивний рух, ніби збираючися тупнути ногою, але від цього весь тільки забився в повітрі.

Тибурцій зареготав.

— Ого-го! Пан суддя зволять сердитися... Ну, та ти мене ще не знаєш. Я — Тибурцій. Я ось повішу тебе над вогником і засмажу, як порося.

Розпачливий вигляд Валека ніби підтверджував думку про можливість такого сумного кінця.

На щастя, на визволення наспіла Маруся.

— Не бійся, Васю, не бійся! — підбадьорила вона мене, підійшовши до самих ніг Тибурція.— Він ніколи не смажить хлопчиків на вогні... Це неправда!

Тибурцій швидким рухом повернув мене і поставив на ноги; при цьому я трохи не впав, бо в мене закрутилася голова, але він підтримав мене рукою і потім, сівши на дерев'яний оцупок, поставив мене між колін.

— І як це ти сюди потрапив? — продовжував він допитувати.— Чи давно?.. Кажі, ти! — звернувся він до Валека, бо я нічого не відповів.

— Давно,— відповів той.

— А як давно?

— Днів з десять.

Здалося, ця відповідь дала панові Тибурцію деяке задоволення.

— Ого, десять днів! — промовив він, повертаючи мене обличчям до себе.— Десять днів — багато часу. І ти й досі нікому ще не розбазікав, куди ходиш?

— Нікому.

— Правда?

— Нікому,— повторив я.

— Похвально!.. Можна вважати, що не розбазікаєш і надалі. А втім, я завжди вважав тебе за порядного хлопця, стріваючи на вулиці. Справжній «вуличник», хоча й суддя!.. А нас судитимеш? Скажи!

Він говорив досить лагідно, але я все-таки почував себе дуже ображеним і тому відповів сердито:

— Я зовсім не суддя. Я — Вася.

— Одне одному не заважає, і Вася теж може бути суддею — не тепер, так потім... Це вже, брате, так ведеться здавна. От бачиш: я — Тибурцій, а він — Валека. Я — жебрак, і він — жебрак! Я, якщо вже казати одверто, краду, і він крастиме. А твій батько мене судить,— ну, і ти коли-небудь судитимеш... ось його!

— Не судитиму Валека,—заперечив я похмуро.— Неправда!

— Ну, цього ти наперед не кажи,— сказала чудна людина роздумливо, звертаючися до мене тоном, ніби вона розмовляла з дорослим.— Запам'ятай поки що одне: якщо ти скажеш своєму судді або хоч птиці, яка пролітає повз тебе в полі, про те, що ти тут бачив, то не бути мені Тибурцієм Драбом, якщо я тебе не повішу на цей камінь за ноги і не зроблю з тебе копченого окосту. Це ти, сподіваюся, зрозумів?

— Я не скажу нікому... я... Можна мені знову прийти?

— Приходь, дозволяю... Але з умовою... Я вже сказав тобі відносно окосту. Пам'ятай!

Він відпустив мене, а сам розтягся із втомленим виглядом на довгій лаві, що стояла біля стінки.

— Візьми ось там,— показав він Валекові на великий кошик, який він, увійшовши, залишив біля порога,— та розведи вогонь. Ми сьогодні варитимемо обід.

Ми з Валеком жваво взялися до роботи. Валек запалив скалку, і ми пішли з ним в темний коридор, що прилягав до підземелля. Там в кутку були звалені куски напівзотлілого дерева, уламки хрестів, старі дошки; з цього запасу ми взяли кусків і, кинувши їх в камін, розвели вогник. За півгодини на каміні в горщику закипіло якесь вариво, і в чеканні, поки воно поспіє, Валек поставив на триногий, так-сяк збитий столик сковороду, на якій димилися шматки смаженого м'яса.

Тибурцій підвівся.

— Готово? — сказав він.—Ну, і прекрасно. Сідай, малий, з нами,— ти заробив свій обід... Кидай голку, сідай до столу! — гукнув він потім, звертаючися до «професора».

— Зараз,— вимовив тихим голосом старик.

Марусю Тибурцій тримав на руках. Вона і Валек їли з жадністю, яка ясно вказувала, що м'ясна страва була для них небаченою розкішшю. Маруся обсмоктувала навіть свої засмальцьовані пальці. Тибурцій їв не кваплячись і, підкоряючись, очевидно, непереможній потребі говорити, повсякчас звертався до «професора» із своєю розмовою.

З цих дивних та заплутаних розмов я зрозумів

тільки, що наш обід придбано не зовсім звичайно. Я не витримав і спитав:

— Як! Ви це взяли... самі?

— Малий, ти не позбавлений проникливості, — зауважив мені Тибурцій, — але всё-таки ти ще дурний і багато чого не розумієш. А ось вона розуміє. Скажи, моя Марусе, чи добре я зробив, що приніс тобі смажене?

— Добре, — відповіла дівчинка, злегка блиснучи бірюзовими оченятами. — Маня була голодна.

Надвечір цього дня я із затуманеною головою задумливо повертався до себе. Дивні розмови Тибурція на жодну хвилину не захитали в мене переконання, що «красти недобре». Навпаки, хворобливе почуття, яке я мав раніше, ще збільшилося. Жебраки, злодії... у них нема дому!.. Я навіть відчував, як з глибини моєї душі підводиться гіркота презирства до моїх маленьких друзів, але я інстинктивно захищав мою приязнь від цієї гіркоти.

І коли я згадував, як раділи Валеку і Марусю, обсмоктуючи свої пальчики, жаль до них збільшувався і прихильність не зникала.

У темній алеї нашого саду я ненароком натрапив на батька. Він, як звичайно, похмуро ходив з кінця в кінець із звичним, дивним, начебто затуманеним поглядом. Коли я опинився біля нього, він узяв мене за плече:

— Відкіля це?

— Я... гуляв...

Він пильно глянув на мене, хотів щось сказати, але, махнувши рукою, пішов по алеї. Я збрехав ледве чи не вперше в житті.

Я тремтів при думці, що батько дізнається коли-небудь про моє знайомство, але зрадити Валека і

Марусю я не міг. Якби я зрадив їх, порушив слово, що дав, то не міг би при зустрічі підняти очей від сорому.

Розділ VII

ВОСЕНИ

Наближалася осінь. На полі були жнива; листя на деревах жовкнуло. Разом з тим наша Маруся почала хворіти.

Вона ні на що не скаржилася, тільки все худла: личко її все блідло й блідло, очі потемнішали, стали великими, повіки підіймалися важко.

Тепер я міг приходити на гору, не боячись, коли всі були дома. Я зовсім звик до них і став на горі своєю людиною.

Осінь все більше набирала своїх прав. Небо частіше вкривалося хмарами, все навколо тануло в туманних присмерках, і потоки дощу шумно лилися на землю, відгукуючись одноманітним і сумним гулом у підземеллях.

Мені було дуже важко вириватися з дому в таку негоду; а втім, я намагався піти, тільки непомітно. Коли ж повертався додому ввесь мокрий, то сам розвішував одяг проти каміна, смирененько лягав спати і філософськи мовчав під цілим градом докорів, що лилися на мене з вуст няньок та служниць.

Щоразу, приходючи до своїх друзів, я помічав, що Маруся все більше хиріє. Тепер вона зовсім вже не виходила на повітря, і сірий камінь — темне мовчазне страховище підземелля — продовжував безперервно свою страшну роботу, висмоктуючи життя з ма-

ленького тільця. Дівчинка здебільшого лежала в постелі, а ми з Валеком намагалися з усієї сили розважити її й потішити, щоб викликати тихі переливи її слабенького сміху.

Тепер, коли я остаточно зжився з «поганим товариством», сумна усмішка Марусі була для мене майже такою ж дорогою, як усмішка сестри. Тут ніхто й ніколи не закидав мені мою зіпсованість; тут не було бурчливої няньки, тут я був потрібний; я почував, що моя поява завжди викликає рум'янець радості на щоках дівчинки.

Валек обнімав мене, як брата, і навіть Тибурцій часом дивився на нас трьох якимись дивними очима, в яких щось мерехтіло, наче сльоза.

На деякий час небо знову прояснилося, зникли хмари, і над просохлою землею, востаннє перед зимою, засяяли сонячні дні. Ми щодня виносили Марусю нагору, і тут вона дивилася навколо широко розкритими очима, на щоках жеврів рум'янець; здавалося, вітер, що обдував її своїми свіжими живучими помахами, повертав їй частинку життя, вкраденого сірим камінням підземелля. Але це тривало недовго...

Розділ VIII

ЛЯЛЬКА

Ясні дні минули, і Марусі знову погіршало. Що ми не вигадували, щоб розважити її, вона однаково дивилася байдуже своїми великими, потемнілими й нерухомими очима, і ми давно вже не чули її сміху. Я почав носити в підземелля свої іграшки, але й вони розважали дівчинку лише на короткий час. Тоді я вирішив звернутися до своєї сестри Соні.

У Соні була велика лялька з яскраво розмальованим обличчям і розкішним лляним волоссям — подарунок покійної мами. На цю ляльку я покладав великі надії і тому, відкликавши сестру в бічну алейку саду, попросив дати мені тимчасово цю ляльку... Я так переконливо просив її про це, так жваво змалював їй бідну, хвору дівчинку, у якої ніколи не було своїх іграшок, що Соня, яка спочатку міцно пригортала ляльку до себе, віддала мені її і обіцяла протягом двох-трьох днів гратися іншими іграшками, нічого не згадуючи про ляльку.

Враження від цієї нарядної фаянсової панночки на нашу хвору перевищило всі мої сподівання. Маруся, що в'янула, як квітка восени, здавалося, раптом знову ожила. Вона так міцно мене обнімала, так дзвінко сміялася, розмовляючи з своєю новою знайомою!.. Маленька лялька зробила майже чудо: Маруся, яка давно вже не вставала з постелі, почала ходити, водячи за собою свою біляву доньку, і часом навіть бігала, як і раніше, ляпаючи по підлозі слабими ніжками. Зате я через цю ляльку ізнав дуже багато тривожних хвилин.

Днів за два старенька няня помітила пропажу і почала нишпорити по кутках, скрізь розшукуючи ляльку. Соня намагалася вгамувати її, але своїми наївними запевненнями, що їй лялька не потрібна, що лялька пішла гуляти, швидко повернеться, тільки викликала сумніви у служниці і породжувала підозру, що тут не проста пропажа.

Батько нічого ще не знав, але до нього приходив Януш і щось говорив. Батько з гнівом прогнав його; проте в той же день батько зупинив мене на дорозі до садової хвіртки і звелів залишитися дома. Другого дня повторилося те ж саме, і лише через чотири дні я

встав рано-вранці і махнув через паркан, поки батько ще спав.

На горі справи були погані. Маруся знову лежала, і їй стало ще гірше: обличчя її горіло дивним рум'янцем, біляве волосся розкидалося по подушці; вона нікого не пізнавала. Поряд з нею лежала бідолашна лялька з рожевими щоками й дурними блискучими очима.

Я сказав Валекові про свої побоювання, і ми вирішили, що ляльку треба віднести назад, тим більше, що Маруся цього й не помітить.

Але ми помилилися: тільки-но я вийняв ляльку з рук дівчинки, що лежала непритомна, вона відкрила очі, подивилася тьмяним поглядом, ніби не бачачи мене перед собою, не усвідомлюючи, що з нею робиться, раптом заплакала тихо-тихо, але разом з тим так жалісно, і на змарнілому личку її майнув вираз такого глибокого горя, що я відразу перелякано поклав ляльку назад. Дівчинка усміхнулася, притиснула ляльку до себе й заспокоїлася.

Я зрозумів, що хотів відняти у мого маленького друга першу і останню радість у її недовгому житті. Валек несміливо подивився на мене.

— Як же тепер буде? — спитав він сумно.

Тибурцій, сидючи на лаві з сумно похнюпленою головою, також дивився на мене запитливо. Тому я постарався, по можливості, надати собі безжурного вигляду і сказав:

— Нічого! Нянька, напевне, вже забула.

Але стара не забула. Соню я застав з заплаканими очима, а нянька кинула на мене сердитий гнітючий погляд і щось бурчала беззубим шамкаючим ротом.

Батько спитав мене, куди я ходив, і, вислухавши уважно звичайну відповідь, обмежився тим, що по-

вторив мені наказ — ні в якому разі не виходити з дому без його дозволу. Наказ був категоричний і дуже рішучий. Не послухатися його я не смів, але й не насмілювався також звернутися до нього по дозвіл.

Минуло чотири нудні дні. Я сумно блукав по саду і з тугою поглядав у бік гори, чекаючи, крім того, грози, яка збиралася над моєю головою. Що буде, я не знав, але на серці в мене було важко. За все моє життя мене ніхто ще не карав: батько мене не тільки пальцем не торкав, а й жодного різкого слова я ніколи від нього не чув.

Тепер мене гнітило важке передчуття.

Нарешті мене покликали до батька, в його кабінет. Я ввійшов і несміливо спинився коло порога. У вікно заглядало сумне осіннє сонце. Батько сидів у своєму кріслі перед портретом матері і не повертався до мене. Я чув тривожний стукіт власного серця.

Але от він повернувся. Я підвів очі і відразу ж спустив їх додолу.

Обличчя батька здалося мені страшним. Минуло з півхвилини, і протягом цього часу я почував на собі важкий і непорушний, гнітючий погляд.

— Ти взяв у сестри ляльку?

Ці слова упали раптом на мене так виразно й гостро, що я здригнувся.

— Так, — відповів я тихо.

— А знаєш ти, що це — подарунок матері, який ти мусиш шанувати, як святиню? Ти украв її?..

— Ні, — сказав я, підводячи голову.

— Як ні? — скрикнув раптом батько, відштовхуючи крісло. — Ти украв її і відніс... Кому ти відніс її? Кажи!

Він швидко підійшов до мене і поклав мені на плече важку руку. Я з зусиллям підвів голову і глянув угору. Батькове обличчя було бліде. Я весь зіщулився.

Батько важко зітхнув. Я зіщулився ще більше, гіркі сльози пекли мої щоки. Я чекав...

— Ге-ге! — пролунав раптом за відчиненим вікном різкий голос Тибурція. — Я бачу, — продовжував Тибурцій, входячи через дві-три секунди до кімнати, — бачу мого молодого друга у прикрому становищі.

Батько зустрів його суворим і здивованим поглядом, але Тибурцій витримав його спокійно. Був він серйозний, не кривив обличчя, очі його дивилися якось особливо сумно.

— Пане суддя! — заговорив він м'яко. — Ви людина справедлива... відпустіть дитину! Він не зробив нічого поганого, а якщо його серце лежить до моїх обідраних бідолах, то, клянусь, краще звеліть мене повісити, але я не дозволю, щоб хлопчик потерпів через це. Ось твоя лялька, малий...

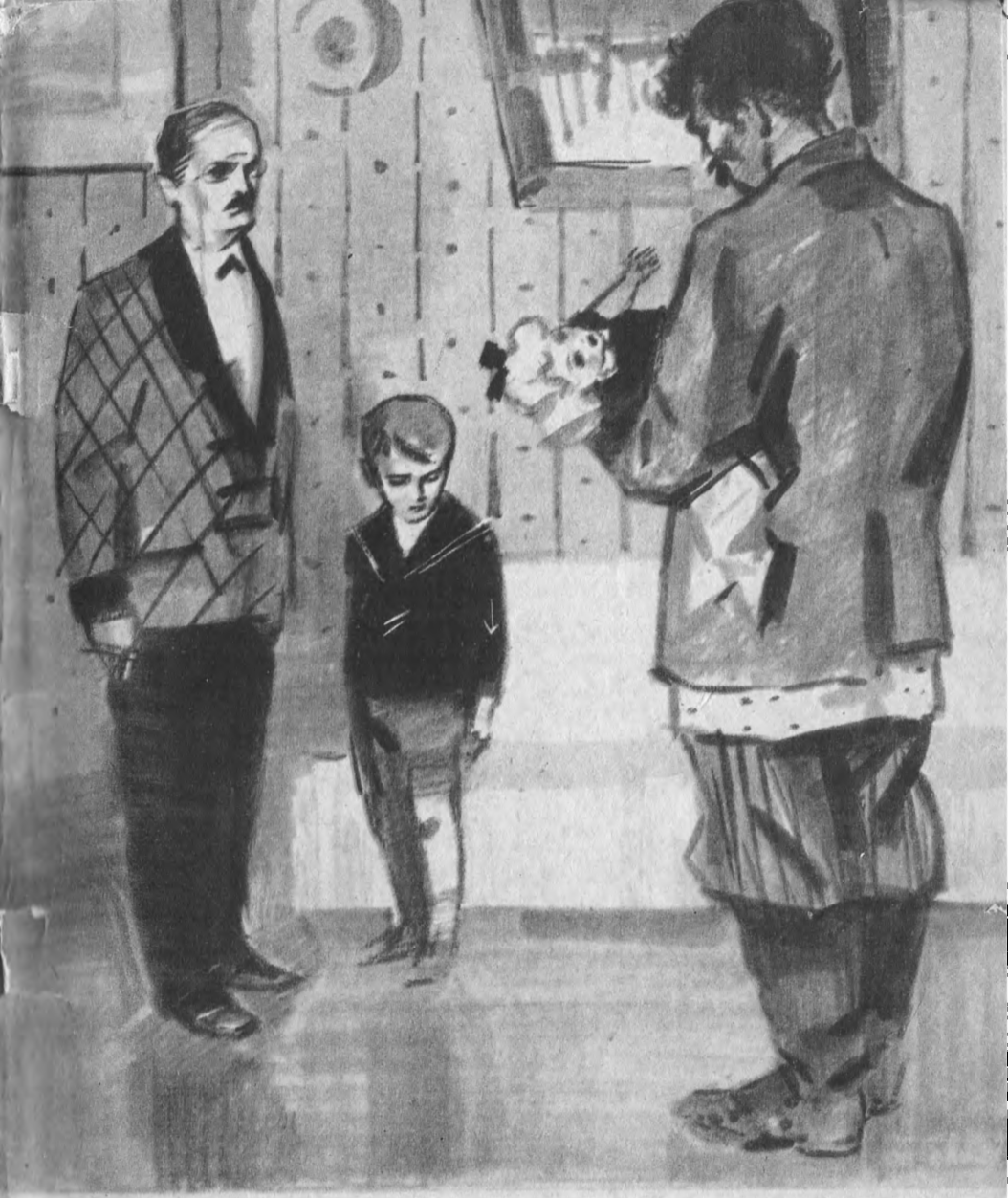
Він розв'язав вузлик і вийняв звідти ляльку.

Рука батька, що стискала моє плече, ослабла. На обличчі з'явилося здивовання.

— Що це значить? — спитав він нарешті.

— Відпустіть хлопчика, — повторив Тибурцій, і його широка рука любовно погладила мою похилену голову. — Ви нічого не дізнаєтеся від нього погрозами, а, проте, я охоче розповім вам усе, що ви хочете знати... Вийдімо, пане суддя, до іншої кімнати.

Я все ще стояв непорушно, коли двері з кабінету відчинилися і увійшли обидва співбесідники. Я знову почув на своїй голові чийсь руку і здригнувся. То рука батька ніжно гладила моє волосся.

Тибурцій взяв мене на руки і посадив у присутності батька до себе на коліна.

— Приходь до нас,— сказав він,— батько тебе відпустив попрощатися з моєю дівчинкою. Вона... вона вмерла.

Голос Тибурція затремтів, він чудно заморгав очима, але відразу встав, поставив мене на підлогу, випростався і швидко пішов з кімнати.

Я запитливо підвів очі на батька.

Тепер переді мною стояла інша людина, і саме в цій людині я знайшов щось рідне, чого даремно шукав раніше. Він дивився на мене своїм звичайним, ледь затьмареним поглядом, але тепер у цьому погляді видно було тільки задумливість, ніжність і нібито запитання.

Я довірливо взяв його руку і сказав:

— Адже я не украв... Соня сама дала мені тим часом.

— Та-ак,— відповів він задумливо,— я знаю... Я вищий перед тобою, хлопчику, і ти постаряєшся коли-небудь забути про це, правда?

Я хутко схопив його руку й почав цілувати. Я знав, що тепер ніколи вже він не буде дивитися на мене тими суворими очима, якими дивився кілька хвилин тому, і так довго стримувана любов вільно линула цілим потоком в моє серце.

— Ти відпустиш мене тепер на гору? — спитав я, згадавши раптом запрошення Тибурція.

— Та-ак... Іди, іди, хлопчику, попрощайся!—ласкаво промовив він, все ще з тим же відтінком здивування в голосі.

— Так, проте, почекай, будь ласка, хлопчику, зажди трохи.

Він пішов у свою спальню і через хвилину,

вийшовши звідти, сунув мені в руку кілька папірців.
— Передай це... Тибурцію. Скажи, що я ласкаво прошу його... зрозумів?.. ласкаво прошу взяти ці гроші... від тебе... Тепер іди, хлопчику, іди швидше!

Я наздогнав Тибурція вже на горі і, захекавшись, нескладно виконав доручення батька.

— Ласкаво просить... батько...— і я почав совати йому в руку гроші, що передав батько.

Я не дивився в його обличчя. Гроші він узяв.

У підземеллі, в темному кутку, на лаві лежала Маруся.

Гіркі сльози стиснули мені горло, коли я побачив це бездушне тільце. Моя маленька приятелька лежала серйозна й сумна, з зажуреним витягнутим личком. Закриті очі трохи запали і ще дужче відтінилися синявою. Ротик трохи розкрився з виразом дитячої туги. Маруся наче відповідала цією гримаскою на наші сльози.

Хтось у кутку рубав сокирою, готуючи труну з старих дошок, зірваних з даху каплиці.

Марусю убирали осінніми квітами.

ЗАКІНЧЕННЯ

Незабаром після описаних подій Тибурцій і Валек зовсім несподівано зникли, і ніхто не міг сказати, куди вони подались тепер, як ніхто не знає, звідки вони прийшли в наше місто.

Стара каплиця дуже потерпіла від часу. Спочатку у неї провалився дах, продавивши стелю підземелля. Потім навколо каплиці почали утворюватися обвали, і вона зробилася ще похмурішою; ще голосніше виють в ній пугачі, а вогні на могилах темними осінніми ночами спалахують синім зловісним світлом.

Тільки одна могила, обгороджена парканчиком, щовесни зеленіла свіжим дерном, рябіла квітами.

Ми з Сонею, а іноді навіть з батьком, відвідували цю могилу; ми любили сидіти на ній в затінку неясно лепечучої берези, проти міста, що тихо виблискувала в тумані. Тут ми з сестрою разом читали, думали, ділилися першими молодими думками, першими планами крилатої і чесної юності.

Коли ж падійшов час і нам залишити тихе рідне місто, тут же, в останній день, ми обоє, сповнені життя і надії, виголошували над маленькою могилкою свої обітниці.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring transparency and accountability in financial operations. This section also highlights the role of internal controls in preventing fraud and errors.

2. The second part of the document outlines the various methods and techniques used to collect and analyze data. It covers both qualitative and quantitative research approaches, providing a comprehensive overview of the research methodology employed in the study. The authors discuss the strengths and limitations of each method and how they were integrated into the overall research design.

3. The third part of the document presents the results of the data analysis. It includes a detailed description of the findings, supported by statistical tests and graphical representations. The authors interpret the results in the context of the research objectives and discuss their implications for the field of study. This section also addresses any unexpected findings and their potential causes.

4. The final part of the document provides a conclusion and discusses the implications of the research. It summarizes the key findings and offers recommendations for future research and practice. The authors also reflect on the limitations of the study and suggest ways to address them in subsequent research. This section serves as a final synthesis of the research and its contribution to the field.

Ціна 8 коп.

ДИТВИДАВ

для молодшого шкільного віку

Короленко Владимир Галактионович. ДІТИ ПОДЗЕМЕЛЬЯ

Из повісти «В дурном обществе»

(На українском языке)

Редактор І. В. Маценко, Художній редактор Г. Ф. Мороз

Технічний редактор Л. С. Чайковська

Коректори Т. О. Крижна, А. А. Підвишинська

Здано на виробництво 1/X 1963 р. Підписано до друку 29/XI 1963 р.
Формат 60 x 84/16. Фіз. друк. арк. 3,25. Умовн. друк. арк. 3,02.
Обл.-вид. арк. 2,39. Тираж 50 000. Зам. № 2562. Ціна 8 коп.

Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 34.

Фабрика кольорового друку. Одеса, вул. Дзержинського, 24.